

геополітичні фактори (просування НАТО на Схід, політика міжнародних валютних фондів щодо країн Східної Європи, політична ситуація у Росії тощо). Можна вважати себе оптимістами (слідом за американським вченим О.Мотилем), що при наявності найсприятливіших умов для країни її все ж таки чекає східноєвропейський варіант пакистанської або турецької моделі демократії.

Список літератури:

1. Leszek Balcerowicz. Understanding Postcommunist Transitions //Journal of Democracy, 1995 # 3. 2. Motyl A. Making sense of Ukraine//The Harriman Review. Winter 1997. V.10. #3. 3. Schmitter Ph. The Consolidation of Democracy and Representation of Social Groups. -'American Behavioral Scientist', 1992, Vol.35. 4. Przeworski A. Democracy and the Market. Cambridge, 1991. 5. Томенко М. Реальні та удавані конфлікти в українській владі// Політична думка. 1997. №1. 6. Рывкина Р.В. Социальные корни криминализации российского общества// СОЦИС. 1997. №4. 7. Волков В.В. Монополия на насилие и скрытая фрагментация российского государства // Полис. 1998. №5.

Надійшла до редколегії 26.08.99

В.М. Шаповал, канд. філос. наук

СПРАВЕДЛИВІСТЬ СВОБОДИ

На рубежі XX і XXI століть у справі поліпшення умов людського існування досягнуті такі вражаючі результати, яких ще не знала історія. Проте для багатьох людей основні потреби залишаються незадоволеними, і тому достатньо стійким лишається переконання, що в загальному соціальному порядку немає належної міри справедливості. Світ продовжує сприйматися як тотально несправедливий. Можна з великою ймовірністю стверджувати, що так думають дуже багато людей. Таємно або відкрито, з більшим або меншим обуренням, але більшість людей відчуває незадоволеність від оцінки свого внеску в перебіг загальнозначущих соціальних процесів. Можливо, це нормально, тому що тривалий стан панування справедливості був би тотожним відчуттю заспокоєної совісті і говорив би про крайній ступінь догматичного сну, у той час як почуття кривди спонукає до дій, є рушійною силою багатьох соціальних перетворень. Проте проблема полягає в тому, що під маскою боротьби за справедливість продовжують розігруватися колосальні людські трагедії.

За багато тисячоліть людської історії виникала безліч різноманітних проблем, більшість із яких були вирішені, і нині є предметом досліджень лише вузького кола спеціалістів. Проблема ж справедливості залишається невирішеною і в теоретичному, і в практичному плані. Маючи величезний енергетичний потенціал, будучи потужним спонукальним мотивом масових соціальних дій, ідея справедливості, незважаючи на тривалу традицію вивчення, продовжує залишатися однією з найбільш суперечливих та таких,

що різноманітно трактуються. Причина цього, можливо, полягає в тому, що дуже великий і різномірний масив соціальних явищ, що аналізуються з використанням цього поняття, а також у тому, що занадто важливі, життєво необхідні потреби залежать від того, як розуміється цей феномен. Соціальні протиріччя і прямі конфлікти, що постійно виникають, ситуації, які не бажають вписуватися в старі теоретичні схеми, потребують нових пояснень фактів соціальної реальності, нових ідей і концепцій, що розкривають суть справи і дають виправдані прогнози на майбутнє. Серед таких ідей важливе місце займає ідея справедливості і співвідношення справедливості і свободи.

Чи можна говорити про те, що припустима повна свобода тлумачення поняття «справедливість», якщо враховувати ту обставину, що дане поняття є не тільки предметом теоретичних дискусій, але й установкою на конкретні практичні дії? І далі, якщо справедливість можна витлумачувати цілком суб'єктивно і довільно, то, відповідно, чи можуть також довільно відбуватися якісь дії у відповідності з тим, за якою шкалою цінностей вимірюється справедливість?

Коли мова йде про свободу тлумачення цього явища, то в цьому питанні існує неймовірно різномірний думок. У залежності від конкретного регіону, країни або народу справедливим буде вважатися щось своє, цілком визначене і конкретне, часто протилежне тому, що вважається справедливим в іншому місці. Як писав з цього приводу Б. Паскаль: «Доброю є та справедливість, яку обмежує ріка. Істина по цю сторону Піренеїв стає помилкою по ту. На три градуси ближче до полюса - і вся юриспруденція летить бозна-куди; істина залежить від меридіана...» [3, 158]. Як не сходяться один з одним у розумінні справедливості країни, народи й окремі особистості, так само часто не знаходять загальних точок дотику в цьому питанні і теоретики, що досліджують глибинні її підстави. І якщо в теоретичному плані все ж таки можлива визначена близькість позицій, пов'язана з тим, що поняття справедливості може бути розглянуте в межах якоїсь єдиної методології, то з точки зору практики, де на перше місце виступають інтереси людей, позиції часто стають непримиренними.

Говорячи про свободу дій відповідно до справедливості, що розуміється певним чином, необхідно зауважити, що тут, незалежно від попередніх теоретичних настанов агента дій, існують певні обмеження, пов'язані з тим, що дії будь-якого індивіда обмежені можливістю дій іншого індивіда. Це необхідно враховувати, щоб не потрапити в конфліктну ситуацію. Якби морально-психологічної настанови не були покладені в основу розуміння справедливості, діям повинна бути призначена межа, переступати яку нікому не буде дозволено. Коли дії одних індивідів, що сповідують свою справедливість, вступають у протиріччя з діями інших індивідів, у котрих інше розуміння справедливості, то тут повинна з'являтися спільна міра, що

приводить протилежності до певної єдності, інакше відбудеться знищення однієї чи обох протилежних сторін конфлікту.

Цією спільною мірою або тим єдиним, що об'єднує різноманітні підходи до справедливості, могли б виступати якісь спільні, загальнолюдські цінності, те, що властиве кожній людині зокрема і всім людям у цілому. За звичайним переконанням основними людськими цінностями вважаються життя, свобода, спілкування, творчість і т.д. Життя є першою, необхідною, об'єктивною умовою реалізації всіх наступних можливостей. Свободу багатьох хто вважає атрибутивною якістю людського духу, такою, без якої життя втрачає всякий сенс і значення. Спілкування є найважливішим, першорядним елементом людського існування, загальною умовою «олгоднення». Творчість, у свою чергу, як вільна самодіяльність людини по створенню нового, є вираженням найбільшої повноти життя і свободи.

Можна, вочевидь, говорити про імперативний характер справедливості, про те, що незважаючи на розмаїття цінностей, пов'язаних із цим поняттям, дії, що трактуються як справедливі, виступають як належне, викликають схвалення навколишнього середовища і покликані повторюватися, у той час як протилежні їм дії зазнають осуду і повинні усуватися із суспільної практики. Справедливість є свого роду формотворчим чинником соціальних відносин. Водночас, вона виступає могутньою динамічною силою, що сприяє зміні і розвитку суспільства. Спрямованість цих змін може бути різноманітною, але якщо подивитися на цю проблему в широкій історичній ретроспективі, то проглядається її націленість на все більшу гуманізацію людських відносин, надання максимальної цінності життю і гідності кожної людської особистості. Вектор цінностей переміщується з матеріального ґрунту до духовної сфери, в якій найважливіше місце займає свобода.

Антична філософська традиція виходила з принципу гармонійної єдності тілесного і духовного в людині. Християнський світогляд поставив на перше місце духовну сторону, виходячи з того, що тіло є чимось тлінним і минулим, у той час як душа безсмертна і саме їй повинне бути віддана першорядна увага. Філософія Нового часу, пройшовши етап повернення до концепції цілісної людини, характерний для епохи Відродження. Була зайнята пошуками більш конкретних характеристик як тілесних, так і духовних сторін особистості. Саме в цей час була висловлена знаменита гегелівська теза про те, що людина є не просто духовною істотою, але що «субстанцією духу є свобода» [2, с.67].

З часів Канта і Гегеля положення про людину як вільну істоту, що впливає із субстанціональної природи людини, стало вважатися аксіоматичним. Але що значить вільний дух, що означає для духу бути вільним?

Сучасні уявлення про душевне і духовне життя людини пішли нескінченно далеко від тих поглядів на цей предмет, що були в минулому. Але навіть сьогодні нас часто дивують несподівані, надприродні здібності сві-

домості. У цьому зв'язку представляється переконливою традиція розрізнення душевного і духовного, де під першим розуміють підсвідому і свідому складові внутрішнього світу людини, а під другим, - частково надсвідомі якості, а частково трансцендентальний світ, всю сукупність законів універсуму, що управляє всім існуючим. Будучи зовнішнім стосовно людини, у той же час ця трансцендентальна складова спроможна стикатися з внутрішнім світом людини, відкриватися їй в певній резонансній взаємодії. Таке зіткнення і взаємодія відбуваються не повсякчас і не з кожним, вони відбуваються за якимись своїми власними законами. Душа людини до певного часу перебуває ніби в дрімотному стані, вона є таємницею для самої людини, більше стурбованої потребами тіла. Можливо, свобода духу і полягає саме в тому, щоб вийти з цього дрімотного стану, перебороти земні потреби, земне тяжіння, звільнитися від них і з'єднатися зі своєю першоосновою. Ця першооснова у філософії визначається як об'єктивний дух, світовий Логос або закон всього існуючого, котрий дійсно вільний за визначенням, тому що залежить тільки від самого себе.

Абстрактні уявлення про те, що в потенції індивід є абсолютно вільним, що можуть бути розв'язні всі питання і здійснені всі наміри, є ніщо інше як суб'єктивна свобода, можливість свободи, яка ще не знає ані себе, ані світу і швидко згасає і губиться при безпосередньому зіткненні з дійсністю. Жодна дія, зрозуміло, не може бути здійсненою на практиці доти, поки не буде пройдено стадію наміру, мотиву, тобто, суб'єктивна стадія. Проте, якщо свобода залишається тільки на суб'єктивному рівні, то це не є дійсна свобода. Будь-яка суб'єктивність для того, щоб реалізуватися, повинна завершитися об'єктивацією. Лише втілюючись, суб'єктивний дух перетворюється в щось істинне. Саме тут має сенс говорити про людську свободу.

Довгий час таке твердження вважалось безперечним. Проте в ХХ ст. з'явилася думка, що, лідируючи свободу до її абстрактної форми, ми істотно спотворюємо її істинну природу, і це є фатальна помилка, що дозволяє під маскою свободи ховатися тому чи іншому різновиду рабства. Свобода не просто повинна існувати, вона повинна бути справедливою свободою.

Загальна формула справедливості, яка була сформована ще в глибокій давнині і отримала чітке формулювання в римському праві, говорить: *Suum cuique* - кожному своє (Дигести Юстиніана. I, 1). Проте дана формула наповняється цілком різноманітним змістом, у залежності від того, кого розуміти під словом «кожний», і що мається на увазі при вжитку поняття «своє».

Здається справедливим правило: кожному - по його праці. Проте, як бути з тими суб'єктами, що з об'єктивних обставин не в змозі працювати так, щоб забезпечити собі гідні умови життя? Чи може суспільство вважатися справедливим, якщо воно кидає на призволяше таких людей, якщо в ньому присутні злидні й нездоленість?

З іншого боку, в суспільстві завжди будуть анархісти, тобто ті, хто відхилять будь-які відносини з державою, незалежно від того, гуманна вона чи деспотична, хто свободі віддає перевагу перед матеріальним добробутом, одержаним в обмін на лояльність стосовно держави. І з іншого боку, чи буде справедливим нав'язувати такий спосіб думок і практичних дій усім?

Справедливими вважаються такі відносини, коли розміри матеріальних і духовних благ задовольняють конкретних індивідів або групи індивідів. Свобода, якщо вона і може виступати благом, то це благо духовного порядку. Чи можна сказати, що у свободі повинні бути свої розміри, межа, кількісні характеристики, або ж вона не піддається їм, виступає винятково як атрибутивна якість людини, її природне, невідчужуване право, на яке ніхто не вправі зазіхати?

Державне право не може підлаштовуватися під ту або іншу ідеологічну доктрину. Воно встановлює загальнообов'язкові правила і примушує підпорядковуватися їм усіх громадян. Звідси може бути зроблений той висновок, що ідея справедливої держави, тобто держави, де справедливість відчувалася б кожним індивідом, є не більше ніж міфом, ілюзією, нездійсненним ідеалом. Здається, що не може бути якоїсь окремої справедливості для кожного індивіда або для певної групи індивідів. Вона може бути тільки загальною. Держава буде вважатись справедливою, якщо вона на практиці забезпечить мінімум благ для всіх, рівну міру свободи в користуванні ними, установить «спільні правила гри» і забезпечить їхнє загальне виконання.

Якщо виходити з того, що справедливість - це якийсь еквівалент між діями і відплатою за них, між вчинками людей і нагородами або покараннями за ці вчинки, то що спільного в такої справедливості зі свободою? Як у такому випадку бути з загальною формулою справедливості «кожному - своє»? Послідовне проведення її в життя означало б, що або кожному можна давати повну міру свободи, тому що такою є людська природа, - але тоді наступить загальний хаос, - або свобода повинна бути доступна всім, але в різній мірі. Формула «кожному - своє» припускає і те, і інше тлумачення.

Відповідно до прийнятого в юридичній практиці переконання, справедливість полягає в тому, щоб у кожного була формально рівна міра свободи. Але цьому достатньо переконливому з погляду практики міркуванню можуть бути запропоновані істотні заперечення. Воно було б безперечним, якби, по-перше, справедливість ототожнювалася з рівністю, а по-друге, свобода зводилася б тільки до справедливості.

Коли ми обмежуємо або скасовуємо свободу (у злочинців), то тим самим начебто порушуємо субстанціональну приналежність свободи, дану людині Богом або природним порядком речей. Проте це цілком необхідно з погляду людського співжиття в цілому. Історія людства показує, що в дійсності періоди, коли людина була реально вільна, були надзвичайно рідкіс-

ні. Крім того, що люди перебувають у суворій залежності від стихійних сил природи, вони також у тій або іншій мірі залежать одне від одного. На користь тези, що заперечує атрибутивний характер людської свободи, свідчить юридична практика всіх країн і часів. Вважається нормою те правило, що необхідно обмежувати, часто дуже істотно, свободу окремих індивідів, що характеризуються аномальною поведінкою, в ім'я блага усіх. У такому випадку свобода повинна бути формально доступною всім, хоча фактичне її втілення відбуватиметься по-різному, і таке становище буде вважатися справедливим.

На думку Гегеля, справедливість полягає в тому, щоб зрештою запанувала свобода. Проте, швидше за все знайдеться чимало людей, що наврод чи задовольняться однією лише формальною свободою. Окремі індивіди і цілі співтовариства можуть думати, що в силу особливих переваг вони заслуговують більшого ступеня свободи, чим той, що впливає лише з її формального характеру, і стан такої формальної свободи буде сприйматися ними як несправедливий. Проте загальна справедливість говорить: кожному - своє, тобто, кожному - свою частку свободи. Про свободу як субстанціональний стан людського духу тут не йде мова. Про неї можна вести суперечки на теоретичному рівні. Завдання практики, і юридичної практики в тому числі, полягає в тому, щоб зберегти ціле, захистити людське співтовариство. Якщо окремі індивіди будуть зазіхати на цінність цілого, якщо вони будуть підривати основи людського буття, якщо змістяться чаші ваг, то грізна рука богині справедливості Феміди відновить рівновагу, порушені межі свободи будуть відновлені і загальна міра дотримана.

Список літератури:

1. Дигесты Юстиниана. М., 1984. 2. Гегель Г. Философия права. М., 1990. 3. Паскаль Б. Мысли // Франсуа де Ларошфуко. Максимум. Блез Паскаль. Мысли. Жан де Лабрюйер. Характеры. М., 1974.

Надійшла до редколегії 29.08.99

І.В.Гордієнко-Митрофанова

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ І АКСІОЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ МАРГІНАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

Вихідна *диспозиція* «традиції - інновації» завжди зберігає свій глибинний культурний зміст, прихований, однак, від безпосереднього спостереження в епохи «буття порядку». Але в часи «розвінчання колишніх кумирів» утілені тенденції й інноваційні прозріння утворюють *опозицію*, протистояння, відновлюючи колізію старого й нового. Саме тоді диспозиція «традиції - інновації» розглядається як яскраве вираження діалектики розвитку культури, реальний зміст якої (диспозиції) полягає в уявленні про прогресивний розвиток: кожна соціокультурна система має свій час буття.